

УДК 94(477):03

О. Є. Музичко

к. і. н., доцент

Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

УЧАСТЬ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ПРОЕКТАХ КІНЦЯХІХ СТ. – 20-х РОКІВ ХХ СТ.

Метою статті є висвітлення участі одеських істориків в енциклопедичних проектах кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст., що видавалися на території Росії, України, США. Зокрема, розкрито діяльність у цій сфері істориків В. Крусмана, Ф. Успенського, О. Маркевича та ін. Деякі проекти виявилися нереалізованими.

Ключові слова: Одеса, історики, енциклопедія.

The aim of the article is to highlight the participation of historians in Odessa encyclopedic projects of the late XIX – 20 years of the twentieth century. Which were published in Russia, Ukraine, USA. In particular, expand the activities of historians V. Krusman, F. Uspensky, O. Markewycz et other. Some projects were not realized.

Key words: Odessa, historians, encyclopedia.

На перший погляд, відображені в енциклопедіях досягнення історичної науки не мають вирішального значення для її розвитку, а у біографіях їх авторів, істориків, займають місце лише суто побічного продукту діяльності, або просвітництва. Саме з огляду на панування цього погляду, напевно, відомості про доробок окремих істориків в енциклопедичній галузі в біографічних студіях або маргіналізуються, або й узагалі не згадуються, тим більше, якщо йдеться про провінційну історіографію. Зокрема, такий приклад дає аналіз стану дослідження розвитку історичної думки в Одесі.

Метою цієї статті є систематизація даних історичних джерел про внесок одеських істориків позитивістської доби у розвиток енциклопедичної справи, участь їх в енциклопедичних проектах, у тому числі й нереалізованих. Опрацьовано значний масив джерел, серед яких не лише енциклопедичні видання, але й епістолярні та актові матеріали.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття Одеса була, безперечно, головним історіографічним центром Південної України завдяки наявності тут Новоросійського університету з Історико-філологічним та Бібліографічним (фактично – історіографічно-літературознавчим) товариствами при ньому, Одеських вищих жіночих курсів, найстаршого серед наукових історичних товариств України Одеського товариства історії та старожитностей, численних середніх навчальних закладів, де також працювала низка відомих істориків, які поширювали історичні уявлення серед молодшої аудиторії. У цих закладах та установах працювало багато авторитетних істориків та аматорів. Прагнучи сформуванати націєцентричні погляди своїх народів на власні історії, різні одеські національні громади організували свої осередки історичних студій: гурток для вивчення історії та культури євреїв 1890-х років, Товариство для просвіти серед євреїв, українські гуртки, переважно «Просвіта» (1905 – 1909), польські.

Саме з цим національним середовищем пов'язані перші з відомих нам випадків участі одеських істориків в енциклопедичних проектах. Найвидатніший єврейський історик Шимон Дубнов у 1892 р. встановив контакти з віденським публіцистом Ісидором Зінгером з приводу участі у виданні енциклопедії єврейських знань німецькою або французькою мовою. Такий проект цілком відповідав концепції Ш. Дубнова, озвученій ним у своїй відомій

програмовій статті, опублікованій в Одесі, що передбачала заклик до систематизації даних з єврейської історії, підготовчої роботи задля подальшого видання великого наукового компендіуму. Однак це видання затягнулося до початку ХХ століття, коли той самий І. Зінгер з більшим успіхом організував у Нью-Йорку видання «The Jewish Encyclopedia». Ш. Дубнов став редактором-консультантом з історії російських євреїв. Йому надсилали у великих сувоях надруковані на пергаменті списки статей в алфавітному порядку, з пробілами для вставки, назв яких бракувало. Упродовж двох-трьох років від 1898 р. Ш. Дубнов надсилав ці документи до США з доповненнями. Він листувався у справах редагування з редактором відділу загальноєврейської історії Готардом Дейтшем та російсько-єврейської історії Германом Розенталем. Отримання кожного нововиданого тому Ш. Дубнов сприймав як свято [1: 187, 202, 245, 260]. У 1903–1904 рр. в енциклопедії були надруковані три статті Ш. Дубнова, написані в Одесі, про Ваад чотирьох країн, Якоба Франка та хасидизм [2].

Окрім цього, у 1895–1896 рр. Ш. Дубнов разом з Давидом Кагане, Равницьким, М. Айзенштадтом брав участь у засіданнях комісії Товариства просвітництва євреїв, що обговорювала план Ахад-Гаама про видання єврейської енциклопедії в Російській імперії російською мовою коштом фінансиста Висоцького.

Щодо одеських українських істориків, то один з них, С. Шелухін уже у 1930-х рр., вітаючи видавців західноукраїнської «Української загальної енциклопедії» з успішною реалізацією проекту, «святю української культури», згадував, що ще у 1903 р. він, І. Луценко та І. Липа «в Одесі мріяли про це видання на зразок від Павлинка. Ми бачили в опрацьованні більші труднощі, як в засобах. Коли б українська енциклопедія відрізнялася від чужих тільки мовою, то на кой вона! Потрібно, щоб українська енциклопедія своїм змістом товаришувала як найбільше з правдою, з науковою істиною. «Пізнайте істину і вона визволить вас» [3: 1–2]. Втім, це видання не було реалізовано.

Інший провідник одеських українців В. Буряченко (1888–1930) у 1910-х рр. листувався з редактором «Нового енциклопедического словаря» Брокгауза та Ефрона К. Арсеньєвим. Він консультував російського вченого щодо джерел та літератури про український та білоруський національний рух [4: 3–4, 9].

11 жовтня 1914 р. на засіданні Одеського бібліографічного товариства була заслухана доповідна записка Л. Чижикова з пропозицією започаткування роботи товариства над виданням словника місцевих уродженців та діячів. За його задумом, статті цього видання мали будуватися на кшталт формулярних списків діячів. Доповідь викликала дискусію про зміст поняття «місцевий діяч». Так і не дійшовши згоди, члени товариства вирішили обмежитися Одесою, а не всім Новоросійським краєм. Перші варіанти статей мали публікуватися в «Известиях» товариства. Товариство створило комісію, до якої увійшли голова товариства, професор кафедри російської історії Новоросійського університету І. Линниченко та члени Л. Чижиков, О. Де-Рібас, А. Флоровський, С. Аваліані [5]. Однак усе зупинилося на початковій стадії.

Значно успішнішою на зламі століть виявилася співпраця одеситів зі столичними виданнями, у першу чергу енциклопедією Брокгауза та Ефрона. У 1890-х рр. тут були опубліковані загальна стаття про Візантійську імперію Ф. Успенського (згодом передрукована з незначними доповненнями у новому виданні на початку ХХ ст.), Р. Віппера про кальвінізм та лютеранство. Упродовж 1899–1904 рр. Є. Щепкін (співпрацював з енциклопедією ще до переїзду в Одесу з Москви та Ніжина) опублікував три статті: про лицарство у Західній Європі, Семирічну війну та хронологію [6]. Усі названі історики були професорами кафедри загальної історії Новоросійського університету. Це професорське середовище урізноманітнив лише Ш. Дубнов, опублікувавши у двох томах 1902 р. статті про франкістів та хасидизм (їх англійські варіанти вже були згадані вище).

Ще більшою виявилася присутність статей одеських істориків на сторінках другого видання енциклопедії. Історик права, професор кафедри історії російського права Новоро-

сійського університету В. Сокольський надрукував дві розлогі статті про збірник законів грузинського царя Вахтанга та Візантійське право, а інший професор тієї ж кафедри О. Шпаков – про нещодавно померлого колегу, у 1860–1890-х рр. свого попередника на цій кафедрі, видатного історика права Ф. Леонтовича. Викладач Одеських вищих жіночих курсів К. Флоровська опублікувала низку статей з середньовічної культури, зокрема, релігії. Однак більшість із них не були підписані. Багато років пізніше вона змогла пригадати лише авторство статті про ліонського архієпископа IX ст. Агобарда. Можливо, що саме вона є автором низки подібних статей, зокрема, про Адальберта та Алкуїна. Лише чотири статті історика були підписані: про папу Римського кінця XIV – початку XV ст. Боніфація IX та про світських осіб маркиза Монфератського Боніфація, німецьких імператорів XI ст. Генріха III та Генріха IV, в яких головну увагу вона приділила церковній політиці імператорів [7].

Проте найбільшим є доробок професора кафедри загальної історії Новоросійського університету В. Крусмана, який входив до титульних, неодмінних авторів енциклопедії, і є автором десятків статей на тему середньовічної та ранньомодерної історії Західної Європи, переважно Англії та Німеччини, зокрема: «Альфред Великий», «Англія» (історія до 1688 року), «Бекет», «Бедфорд», «Вільгельм I Завойовник», «Вітенагемот», «Вітербо», «Велика хартія вольнощів», «Відродження», «Ганза», «Гільдії», «Гогенштауфени», «Генріхи Англійські», «Германія» та ін.

З професорів кафедри російської історії лише О. Маркевич взяв активну участь в енциклопедичному проекті – Російському біографічному словнику за редакцією О. Половцова. У 1901 р. він опублікував статті про М. Ханенка, Н. Ханенка, Б. Хмельницького та Ю. Хмельницького, у 1902 р. – про Є. Павловського та К. Павловського, С. Палаузова, у 1903 р. – про П. Калнишевського, Г. Квітку та М. Костомарова. Привертає увагу, що майже всі ці статті є українознавчими. Дуже важливим фактом є те, що О. Маркевич єдиний з одеських авторів спопуляризував енциклопедичне видання, в цьому випадку саме те, в якому він брав участь, в одеській пресі, оцінивши появу словника як «видатну працю» [8].

Колега О. Маркевича по кафедрі, вже згаданий І. Линниченко, попри загалом велику творчу активність, взяв участь в енциклопедичних та довідкових проектах лише як автор автобіографічних статей та реєстрів праць у виданнях товариств та установ, пов'язаних з його науковою та педагогічною діяльністю [9]. Напевно, він так і не використав пропозицію В. Семевського написати статтю про Литовсько-Руську державу в енциклопедії Гранат.

Аналогічну участь в енциклопедіях, тобто використання її як майданчика для автопрезентації, взяли професор кафедри історії російського права Ф. Леонтович і його вихованець, історик права та юрист Г. Блюменфельд [10].

У листі до С. Мельгунова у 1917 р. І. Линниченко зазначав, що невдовзі опублікує повний перелік своїх праць у черговому томі Критико-біографічного словника російських письменників та вчених за редакцією С. Венгерова [11: 21]. Однак цей том так і не побачив світ, а в архіві видання виявити рукопис саме І. Линниченка не вдалося.

Натомість в архіві видання С. Венгерова вдалося виявити автобіографії та реєстри праць учня І. Линниченка – С.Л. Аваліані, історика літератури, професора кафедри історії європейських літератур В. Лазурського та двох позаакадемічних істориків – священика, історика церкви та релігії, члена провідних одеських історичних товариств І. Стрельбицького та І. Смоленського [12]. Текст останнього про свого батька Л. Смоленського є не автобіографією, а біографією, в якій найбільшу увагу привертає той факт, що син відверто називав свого батька «стовпом українського національного руху в Одесі» 1860–1880-х рр., що цілком відповідало істині [13: 1].

Колега В. Лазурського, історик літератури С. Вілінський єдиний з одеських істориків узяв участь у просвітницькому, а не науковому виданні, опублікувавши лише протягом 1910 р. 23 статті в московській «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний».

Професор кафедри історії християнської церкви О. Доброклонський у 1907 р. взяв ак-

тивну участь у «Православной богословской энциклопедии или богословском энциклопедическом словаре», що видавали у Санкт-Петербурзі у 1900–1911 рр. за редакцією професора А. Лопухина, а згодом Н. Глубоковського – однокурсника О. Доброклонського в Московській Духовній академії [14:VI]. Одесит подав до редакції «Православной энциклопедии» вісім статей: «Константин V», «Копроним», «Константин VI визант. імператор», «Констанцій II», «Косой Феодосий», «Св. Косьма Халкидонский», «Квирин Кульман», «Люблинский сейм 1569 и уния». Однак на 12 томі видання було припинено на гаслі «Константинополь». Отже, статті О. Доброклонського мали б увійти у 13-й том.

Російсько-імперська історія співпраці одеських істориків з енциклопедичними виданнями закінчилася на нереалізованому проекті. У травні 1915 р. названий О. Шпаков узяв участь у з'їзді професорів кафедр російської історії та права, який відбувся у Московському університеті. Разом з О. Шпаковим Новоросійський університет представляли історики І. Линниченко та Є. Трифільєв. Учасниками з'їзду були також представники Петроградського університету С. Платонов, В. Грибовський, С. Рождественський, Київського – В. Іконніков, М. Довнар-Запольський, М. Ясинський, Харківського – Д. Багалій, В. Савва, М. Ключков, М. Максимейко, Варшавського – І. Малиновський та І. Козловський, Казанського – В. Івановський, Юр'ївського – І. Лаппо та Ф. Тарановський, Томського – Г. Тельберг, Московського – М. Любавський, О. Філіппов та М. Богословський. Головуючим було обрано М. Любавського, секретарем – І. Лаппо [15].

Учасники з'їзду одностайно вирішили проводити такі зібрання кожні 5 років в університетських містах. У грудні 1919 р. з'їзд мав відбутися у Москві. За пропозицією професора кафедри історії руського права Московського університету Олександра Микитовича Філіппова було прийнято рішення видати до I Історичного з'їзду у 1919 р. «Словаря к важнейшим памятникам древнерусского права». О. В. Філіппов узявся за складання словника до вічових грамот Пскову та Новгороду, Г. Тельберг – до I та II Судебників, М. Ясинський, М. Максимейко, О. Малиновський, Г. Демченко – до першої редакції Литовського Статуту, Ф. Тарановський – Соборному Уложенню (припускалося, що з ним разом будуть працювати В. Удінцев та В. Ширяєв), П. Верховський – Церковний Статут, Закон Судний людям та Книги Законні, С. Шумаков – до Уставу грамотам Московської держави. О. Шпакову та М. Максимейко доручили скласти словник до договорів русичів з греками X ст. [16]. Однак у буремному 1919 р. вже було не до проведення з'їзду істориків, а роки війни унеможливили амбітний проект.

1920-ті рр. ознаменувалися загальним відродженням та пожвавленням наукового життя і спробою відновити тяглість традицій. В енциклопедичній справі в Одесі це найяскравіше відобразилося у планах Українського бібліографічного товариства видати біобібліографічний словник діячів Степової України [17].

У Ленінграді на початку 1925 р. засновано Русько-візантійську комісію АН, до роботи в якій долучилася низка одеських науковців. Першим з них був професор-антикознавець Б. Варнеке. На початку 1925 р. комісія доручила йому опрацювання творів одеських істориків XIX ст. Ф. Бруна, Н. Мурзакевича та В. Юргевича з метою виокремлення матеріалу для використання у грецькому глосарії для перевидання словника Дюканжа [18: 84]. Йому ж доручили керівництво візантинознавчими дослідженнями одеських науковців, зосереджених у Одеському відділенні ленінградської комісії (офіційно заснована у 1926 р.): викладачів Одеського інституту народної освіти та Одеського інституту народного господарства А. Готалова-Готліба, П. Потапова, Є. Загоровського, І. Фааса, С. Дложевського та М. Болтенко. 6 листопада 1925 р. Є. Загоровський написав листа до голови Русько-візантійської комісії РАН академіка В. Бенешевича, в якому дякував за обрання його у члени цієї комісії та доручення простудіювати візантійський аспект праці П. Бруна «Черноморье». Він висловлював радість з приводу відновлення часопису «Византийский временник» та бажання надрукувати на його сторінках свої роботи. Зрештою, саме Є. Загоровському, а не Б. Варнеке доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема візантологів, В. Юргевича, М. Мурзакевича,

П. Бруна та В. Григоровича, що пізніше мали б увійти до згаданого словника [19: 1].

Реальніших форм набув інший позаодеський проект, пов'язаний з роботою у Києві ВУАНівської «Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918 – 1933)» [20].

Про залучення до цього проекту тогочасного головного одеського історика-україніста М. Слабченка та його учнів свідчать три листи (датовані квітнем 1929 р.) одесита до голови щойно згаданої комісії М. Могилянського. Листи свідчать, що енергійний М. Слабченко з величезним захопленням сприйняв запрошення киянина до співпраці, намагаючись якомога ширше залучити до неї і своїх численних учнів, серед яких провідне місце належало його сину Тарасу. Він схвально сприйняв намагання керівників проекту надати статтям монографічного, наукового характеру, але неприйнятними для нього виявилися стислі терміни надання статей та непорозуміння в закріпленні тем за конкретними авторами (стаття про Алчевського, спочатку обіцяна М. Слабченку, була невдовзі передана іншій особі). М. Слабченко наголошував, що впродовж року може обробити не більше двох життєписів. Втім, помітно, що М. Слабченко в підсумку сприймав і швидші темпи, вже навесні гарантуючи, що надішле до Києва життєписи О. Плюща, К. Трутовського, В. Лесевича, Г. Барвінок, Д. Марковича. Хоча у листі М. Слабченка їх автори не названі, з інших джерел відомо, що біографію філософа В. Лесевича опрацьовував аспірант Г. Князев, Г. Барвінок – П. Сікиринський, а поета О. Плюща – Л. Грищенко.

За собою М. Слабченко просив забронювати життєписи Авданова – гірняка, Авдеєва – більшовика, Авсеєнко – київського приват-доцента, О. Агіна – художника, Є. Адамовича – партійного діяча, Адамовської – артистки, Є. Азаревича – професора права Новоросійського університету, І. Аксанова – публіциста, Д. Алексеєва – масона, Алексеєнко – професора Харківського університету, І. Андреевського – професора Московського університету, О. Андреевського – історика та публіциста, Андріяшева – історика. Окрім цього, М. Слабченко радив додати до реєстру гасел С. Аваліані – кооперативного діяча (насправді талановитого історика та публіциста, одного з очільників грузинської громади Одеси), М. Авраменка – боротьбиста, С. Александровича – журналіста, Алексинського – соціал-демократа, члена Державної Думи, Альгермана – економіста, Андро – волинського маршалка, політичного діяча, громадських діячів К. Андреевського та Е. Андреевського, Андреолетті – професора-акушера, І. Андріїва – боротьбиста, К. Антиповича – історика, В. Арнаутова – революціонера (у 1920-х рр. один із головних партійних функціонерів в освітній галузі Одеси), І. Атаманенка – священика, Ашкеназі – фабриканта, Акулова – більшовика [21: 167–168].

Вочевидь, значною мірою ці тексти мали б мемуарний відтінок, адже більшість із перелічених осіб М. Слабченко знав особисто. Проте, вже невдовзі на М. Слабченка чекав арешт і відлучення від науки. Це, втім, не означає, що серед численних рукописів-гасел так і не виданого словника, що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, всі запропоновані ним статті відсутні. Навпаки, частину він та його учні мали можливість написати та переслати до Києва. Так, в архіві зберігаються статті саме М. Слабченка про С. Аваліані [22]. Докладний і місцями мемуарний текст свідчить про те, що автором статті був або сам М. Слабченко, або один із його учнів, швидше за все, Тарас Слабченко.

Усі перелічені ініціативи-проекти 1920-х рр. зрештою наштовхнулися на стіну репресій, атмосфера яких почала проявлятися саме в цей час, проте вони генетично заклали основи сучасного енциклопедичного ренесансу.

Отже, загалом провінційна і тому не настільки потужна за потенціалом одеська історіографія не змогла впродовж ХІХ – початку ХХ століття створити власний «енциклопедичний рух» і взяла досить спорадичну участь в енциклопедичних проектах у провідних наукових центрах. Накопичений потенціал та досвід, тим не менш, уже сприяв покращенню ситуації, якби не брутальні репресії 1930-х рр., що знищили відповідні паростки. З іншого боку,

наведені дані свідчать про прагнення низки одеських істориків різних галузей (україністів, русистів, всесвітників, істориків права) подолати провінційний «намул» шляхом участі в енциклопедичних проектах, що найбільшою мірою вдалося В. Крусману. Варто виокремити такі типи енциклопедій, в яких взяли участь одеські історики: загальнонаукові (Брокгауз та Ефрон, англomовна Єврейська енциклопедія, Російський біографічний словник, Православна енциклопедія, біографічної комісії ВУАН та Русько-візантійської комісії РАН), загально-просвітницькі (Народна енциклопедія), біографічно-довідкові (Венгерова), довідково-відомчі з автобіографіями істориків – членів товариств. До того ж, у масиві цих видань можна виокремити етноконфесійно-орієнтовані та загальнодержавні. Переважав біографічний жанр чи спрямування текстів, або й проектів загалом. Власне, саме такі біографічні проекти і можна визнати суто історіографічними, в яких взяли участь одеські історики. Вочевидь, принципово важливо те, що частина проектів не була реалізована і, відповідно, деякі тексти не вплинули на тогочасну думку. Однак і збережені, принаймні, частково, рукописи за умови їх публікації здатні вплинути на сучасний процес, щонайменше, у суто історіографічній царині. Низка енциклопедичних статей одеських істориків виходила поза межі пізнавального енциклопедизму і була значною віхою в історіографічному процесі свого часу та у творчих біографіях авторів цих статей. Не втратили свого значення ці статті і до сьогодні («Візантія» Ф. Успенського, «Хасидизм» Ш. Дубнова, «Відродження» В. Крусмана, «Кальвінізм» Р. Віппера, «Візантійське право» В. Сокольського). Зрештою, завдяки Ш. Дубнову, Одеса подала, хоч і поодиноким, приклад співпраці історика з енциклопедичним проектом далеко поза межами України та загалом Російської імперії. Порівнюючи одеську ситуацію з іншими університетськими, зокрема київським та харківським науковими осередками, доходиш висновку про приблизно рівні досягнення членів корпорацій істориків цих міст в енциклопедичній сфері зазначеної доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубнов С.М. Книга жизни. – Иерусалим–Москва, 2004. – 795 с.
2. Council of the Four Lands // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–04. – Vol. IV. – P. 304–308; Jacob Frank // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–04. – Vol. V. – P. 475–478; Hasidism // Jewish Encyclopedia. – New York, 1903–04. – Vol. VI. – P. 251–258.
3. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. – Ф. 252. – Оп. 1. – Спр. 976.
4. Фонд рукописів відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки ім. М. Горького. – Ф. 29. – К. 2. – Р-515; К. 1. – Р-514.
5. В библиографическом обществе // Одесские новости. – 1914. – 13 октября.
6. Успенский Ф.И. Византия // Энциклопедический словарь. – Т. VI, (п/том XI). СПб, 1892. – С. 251–260 (Новый энциклопедический словарь, т. X, СПб., 1913, стлб. 460–470 (Византия), 471–472 (Византийская литература и язык).
7. Новый энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон. – Т. 1. – Стб. 394–395; Т. 8. – Стб. 516–518; Т. 13. – Стб. 30–32.
8. Маркевич А. Выдающийся труд // Одесские новости. – 1896. – 20 декабря.
9. Словарь членов Общества любителей Российской словесности при Императорском Московском университете. – М., 1911. – С. 167–169.
10. Леонтович Ф.И. Автобиографическая записка // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира: 1834–1884 / Сост. и ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – С. 366–368.
11. Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф. 305. – Оп. 1. – Д. 488.
12. Отдел рукописей Института русской литературы («Пушкинский дом»). – Ф. 377. – Оп.

7. – Д. 16.

13. Отдел рукописей Института русской литературы («Пушкинский дом»). – Ф. 377. – Оп. 7. – Д. 3315.

14. Доброклонский А.П. Моя краткая автобиография // Записки Русского научного института в Белграде. – Вып. 15. – Белград, 1938. – С. I – VIII.

15. Съезд профессоров-историков // Исторический вестник. – 1915, май. – С. 702–703.

16. Одеський історико-краєзнавчий музей. – Інв. № Д – 6767.

17. Б.К. З життя «Українського бібліографічного товариства в Одесі» // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 158–159; Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 145–146.

18. Барынина О.А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.). – СПб, 2010. – 323 с.

19. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф. 126. – Оп. 3. – Д. 9/13.

20. Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання XIX – XX століття: історичні та теоретико-методичні засади. – Запоріжжя, 2010. – 288 с.

21. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упор. В.Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – 348 с.

22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАНУ (ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 4752.